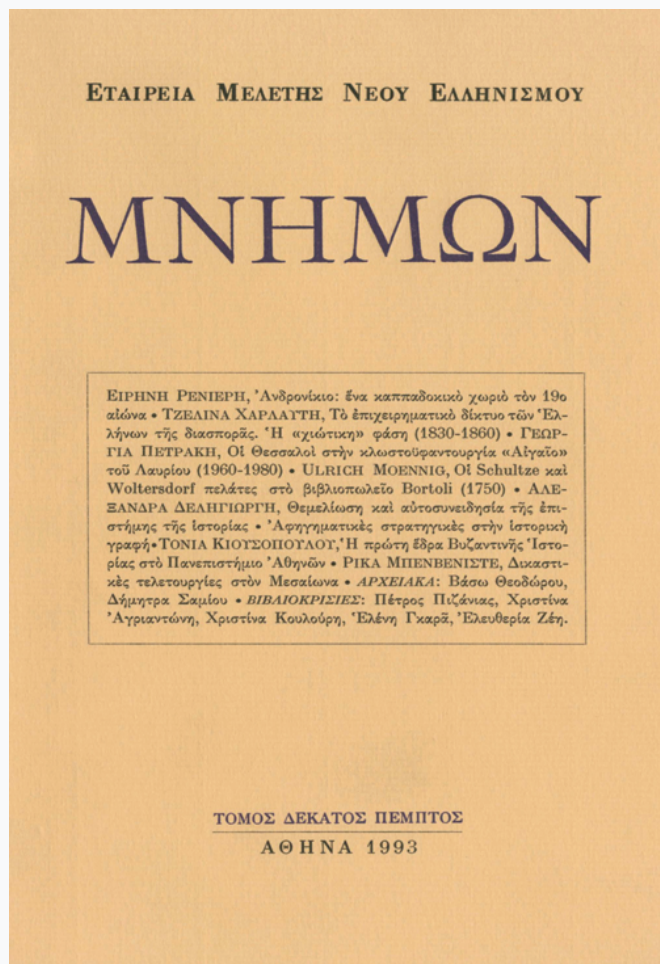

Μνήμων

Τόμ. 15 (1993)

Π. Ε. Πετράκης (μέ τη συνεργασία του Χ. Πανώριου), Τα σημεία καμπής στη δραστηριότητα της ελληνικής οικονομίας (1840-1913), Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, 234 σ.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ

doi: [10.12681/mnimon.485](https://doi.org/10.12681/mnimon.485)

Βιβλιογραφική αναφορά:

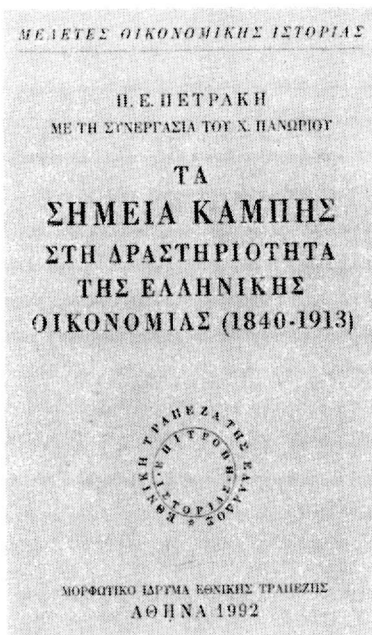
ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ Χ. (1993). Π. Ε. Πετράκης (μέ τη συνεργασία του Χ. Πανώριου), Τα σημεία καμπής στη δραστηριότητα της ελληνικής οικονομίας (1840-1913), Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, 234 σ. *Μνήμων*, 15, 325-329.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.485>

Π. Ε. Πετράκης (με τη συνεργασία του **Χ. Πανώριου**), *Τὰ σημεῖα καμπῆς στὴ δραστηριότητα τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας (1840-1913)*, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, 234 σ.

Ἐλπιδοφόρο μήνυμα δίνει τὸ ἔργο τοῦ Π. Πετράκη σχετικὰ μὲ τὶς δυνατότητες ἐπεξεργασίας ποὺ προσφέρουν τὰ φτωχικὰ ποσοτικὰ δεδομένα τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας. Στὸ σύντομο, περιεκτικὸ καὶ μεθοδικὸ αὐτὸ βιβλίο, οἱ διαθέσιμες ἀξιόπιστες ποσοτικὲς σειρὲς ἔχουν ἀποδώσει μὲ τὴν ἐπεξεργασία ἓνα χρήσιμο ἀποτέλεσμα ποὺ συστηματοποιεῖ τὶς γνώσεις μας καὶ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει βοήθημα γιὰ τοὺς οἰκονομικοὺς ἱστορικοὺς ἀλλὰ καὶ ἀφορμὴ γιὰ περαιτέρω ἐπεξεργασίες.

Ἀντικείμενο τῆς μελέτης εἶναι ὁ ἐντοπισμὸς τῶν σημείων καμπῆς, δηλαδὴ τῶν ἐναλλασσόμενων περιόδων (ἐτῶν) ἔξαρσης (αἰχμῆς) καὶ ὕφεσης στὶς διακυμάνσεις τῆς οἰκονομίας, στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα. Τὰ σημεῖα αὐτὰ ἐντοπίζονται καταρχὴν μὲ βάση τὴ συνδυασμένη παρατήρηση τῆς συμπεριφορᾶς δύο μεγεθῶν: τῶν χρονοσειρῶν «Καθυστερήσεις προεξοφλήσεων» καὶ «Κίνηση μεταλλικοῦ» τῆς Ε.Τ.Ε. («ἀποπληθωρισμένων» μὲ βάση τὴν ἐξέλιξη τοῦ πληθυσμοῦ), ποὺ θεωρεῖται ὅτι ἀντανακλοῦν μὲ πιστότητα τὶς κυμάνσεις τῆς οἰκονομίας. Στὴ συνέχεια ἐλέγχεται ἡ ὑπόθεση τοῦ ἐξωγενοῦς χαρακτῆρα τῶν διακυμάνσεων, σὲ δύο στάδια: πρῶτα ἀντιπαραβάλλονται τὰ παραπάνω σημεῖα ὕφεσης τῆς οἰκονομίας, ὅπως ἐντοπίστηκαν, μὲ τὰ σημεῖα ὕφεσης στὸ ἐξωγωγικὸ ἐμπόριο, ἀπὸ ὅπου διαπιστώνεται ἡ ἐξάρτηση τῆς πρώτης ἀπὸ τὸ δεύτερο, καὶ ἔπειτα ἀντιπαραβάλλονται τὰ σημεῖα ὕφεσης τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου μὲ τὰ σημεῖα ὕφεσης στὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας (βιομηχανικὴ παραγωγή καὶ εἰσαγωγές). Τὸ συμπέρασμα εἶναι «ἓνας εὐκρινὴς μηχανισμὸς μεταφορᾶς μεταβολῶν στὸ ἐπίπεδο τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας» (σ. 85).

Τὰ ἐπόμενα βήματα συνιστοῦν ἀπόπειρα ἀναζήτησης συσχετισμῶν καὶ αἰτιωδῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὶς διάφορες συνιστώσες τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Ἔτσι, ἐξετάζεται ἡ συμπεριφορὰ ὀρισμένων δημοσιονομικῶν, νομισματικῶν καὶ τραπεζικῶν μεγεθῶν (κρατικὰ ἔσοδα καὶ ἔξοδα, δημόσιος δανεισμὸς ἀπὸ Ε.Τ.Ε., κυκλοφορία τραπεζογραμματίων Ε.Τ.Ε., καταθέσεις καὶ χορηγήσεις Ε.Τ.Ε.)

και ο βαθμός συγχρονισμού τους με τα σημεία καμπής της οικονομικής δραστηριότητας. Αποφεύγοντας συστηματικά να διατυπώσει «όλοκληρωμένους συλλογισμούς αίτιακων εξαρτήσεων» (σ. 97), ο μελετητής ελέγχει καταρχήν με τον τρόπο αυτόν την πιστότητα των σημείων καμπής της οικονομίας που είχε εντοπίσει, ή οποία αποδεικνύεται ύψηλή, αφού διαπιστώνεται αρκετά καλός βαθμός συγχρονισμού όλων των εξεταζόμενων χρονοσειρών, ανάλογα και με τις εκατόστοτε υποθέσεις και προσδοκίες, τουλάχιστον με τα σημεία ύφεσης της οικονομικής δραστηριότητας. Και στα μεν δημοσιονομικά μεγέθη παρατηρείται ύψηλη ευαισθησία απέναντι στην οικονομική δραστηριότητα: τα σημεία ύφεσης στα κρατικά έσοδα και έξοδα, αλλά και στο δημόσιο δανεισμό από την Ε.Τ.Ε., πάντοτε συγχρονίζονται ή ακολουθούν τα σημεία ύφεσης της οικονομίας, με δύο εξαιρέσεις σε όλες τις περιπτώσεις, την ύφεση του 1875 και του 1883. Αντίθετα, τόσο όσον αφορά την κυκλοφορία των τραπεζογραμμάτων, όσο και την κίνηση των χορηγήσεων και καταθέσεων της Εθνικής, δεν «εξάγεται συγκεκριμένο πρότυπο συμπεριφοράς» (σ. 108, ειδικότερα για τα τραπεζογραμμάτια), αφού σε όλες τις περιπτώσεις τα σημεία καμπής τους άλλοτε προηγούνται, άλλοτε συγχρονίζονται και άλλοτε έπονται των σημείων ύφεσης της οικονομικής δραστηριότητας. Διαπιστώνεται ωστόσο ο καλός συγχρονισμός των τραπεζικών μεγεθών μεταξύ τους, πράγμα αναμενόμενο (οι χορηγήσεις εξαρτώνται από τις καταθέσεις, ή κυκλοφορία των τραπεζογραμμάτων από τις προεξοφλήσεις, κ.λπ.), καθώς και η άλυσίδα των αντιδράσεων που συνδέει συχνά τις χορηγήσεις της τράπεζας με την οικονομική δραστηριότητα (δύο διαδοχικά σημεία καμπής στις χορηγήσεις «περιβάλλουν» ένα σημείο καμπής στην οικονομική δραστηριότητα). Ο Πετράκης σημειώνει τελικά ότι ο συσχετισμός οικονομικής δραστηριότητας και τραπεζικών χορηγήσεων και καταθέσεων «δείχνει αρκετές σχέσεις ανάμεσα στις χρονοσειρές οι οποίες θα μπορούσαν να αποτελέσουν το υπόβαθρο αίτιωδων συσχετίσεων» (σ. 124), φαίνεται όμως από το σύνολο των υποθέσεων που διατυπώνει ότι οι συσχετίσεις αυτές σε τελευταία ανάλυση εξαρτώνται από τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της κάθε ύφεσης.

Στο τελευταίο κεφάλαιο εξετάζεται συγκριτικά ή συμπεριφορά όρισμένων τραπεζικών μεγεθών (καταθέσεις, προεξοφλήσεις και δανειακές χορηγήσεις) στην Αθήνα και στα υποκαταστήματα (Πάτρας, Σύρου και Χαλκίδας για τις καταθέσεις, στα ίδια και επιπλέον Λαμίας και στο σύνολο των υποκαταστημάτων για τις προεξοφλήσεις και χορηγήσεις), αντιπαραβάλλοντας πάντα τα αντίστοιχα σημεία ύφεσης. Σε όλες τις περιπτώσεις διαπιστώνεται σημαντικός βαθμός συγχρονισμού. Η συμπεριφορά των καταθέσεων υποδεικνύει ροή επιπτώσεων από την περιφέρεια προς την Αθήνα· από τη συμπεριφορά των προεξοφλήσεων συνάγεται η ύπαρξη «κεντρικής διαχείρισης της πολιτικής χορηγήσεων» από πλευράς Ε.Τ.Ε. καθώς και «η ύπαρξη μιας αγοράς στην οποία τα μηνύματα περνούσαν με αρκετή συνέπεια από το ένα [...] κέντρο στο άλλο»

(σ. 145)· και τέλος, όσον άφορά τις δανειακές χορηγήσεις, διαπιστώνεται ότι ή ύφεση στα ύποκαταστήματα δέν έπηρεάζει πάντοτε τις χορηγήσεις στην Αθήνα.

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, τó διάβημα δέν άποσκοπεϊ στη συγκρότηση ολοκληρωμένου μοντέλου για τη λειτουργία τής έλληνικής οίκονομίας τόν 19ο αϊώνα, κάτι που ό ίδιος ό Πετράκης θεωρεϊ άδύνατο, δεδομένης τής έλλειψης βασικών σειρών σχετικών με την παραγωγή και την κατανάλωση. Έπιχειρεϊ μιá όσο τó δυνατόν ακριβέστερη καταγραφή τών κυμάνσεων τής οίκονομίας, όπως αυτή μπορεί νά έξαχθεϊ από τα διαθέσιμα μεγέθη, και νομίζω πώς σέ μεγάλο βαθμό τήν πετυχαίνει: τα σημεία ύφεσης και αίχμης που καταγράφονται συμπίπτουν άρκετά καλά με όσα έχει ύποδειξει ως τώρα ή έμπειρική παρατήρηση τής ιστορικής πραγματικότητας. Πολλά θά είχε ένδεχόμενως νά πεί κανείς για όρισμένα «συστηματικά σφάλματα» στα όποια μοιραία οδηγούν οι μονομέρειες τών διαθέσιμων στοιχείων (οι καθυστερήσεις στην είσπραξη τών προεξοφλήσεων όπωςδήποτε καταγράφουν καλύτερα τις έμπορικές έξάρσεις και κρίσεις), και σέ άρκετά σημεία θά μπορούσε νά επέμβει διορθωτικά στις προτεινόμενες χρονολογίες, ή νά διαφοροποιήσει τα σημεία καμπής ανάλογα με τούς έπιμέρους τομείς τής οίκονομίας. Οι άποκλίσεις όμως είναι σέ κάθε περίπτωση άσήμαντες, κι έτσι παραμένει τó σημαντικό ύφελος ότι βασικά συμπεράσματα από την έπεξεργασία τών αριθμών (τα σημεία καμπής, ή σημασία του έξωτερικού έμπορίου, ή ένιαία για τόν έλληνικό χώρο στρατηγική τής τράπεζας, κ.λπ.) έρχονται νά συστηματοποιήσουν και νά έπιβεβαιώσουν την έμπειρική παρατήρηση. Με άλλα λόγια, ύπάρχει έδαφος για γόνιμο διάλογο ανάμεσα στην οίκονομετρία και την ιστορική έρευνα.

Έν όψει του διαλόγου αυτού, ένας άπαιτητικός άναγνώστης θά έπιθυμούσε περισσότερη άνάλυση τών τεχνικών έπεξεργασίας που έχουν έφαρμοστεί. Διότι, ένω παρουσιάζονται στην είσαγωγή του βιβλίου, με εύκρινη τρόπο, οι τεχνικές που χρησιμοποιούνται συνήθως, δέν άποσαφηνίζεται τελικά ποιές ακριβώς έπιλογές έχουν γίνει (παλινδρόμηση ή κινητοί μέσοι όροι; και άν τó δεύτερο, με ποιá περίοδο; έχουν «έξομαλυνθεϊ» οι άπότομες αύξήσεις του πληθυσμού κατά τις προσαρτήσεις νέων έδαφών; και άν ναι, ποιές είναι οι συνέπειες;). Άν έγιναν, πράγμα πιθανό, κάποιες δοκιμές, θά είχε ένδιαφέρον νά παρουσιαστούν: αυτές ύποκρύπτουν, στην πραγματικότητα, τόν παλινδρομικό διάλογο ανάμεσα στην έμπειρική παρατήρηση και τη θεωρία.

Τά παραπάνω με οδηγούν σέ ένα γενικότερο πρόβλημα: τόν τρόπο με τόν όποιο τροφοδοτείται ή οίκονομετρική προσέγγιση από την ιστορική γνώση και έμπειρία. Η προσέγγιση του Π. Πετράκη άναδεικνύει κάποια στατικότητα: ή έλληνική οίκονομία δηλαδή άντιμετωπίζεται ως σύνολο με ένιαία περίπου χαρακτηριστικά από τó 1840 ως τó 1913. Βεβαίως, τó κύριο ζητούμενο, τα σημεία καμπής, προσεγγίζεται με τρόπους που, όπως λέει ό μελετητής, «δέν προ-

υποθέτουν τίποτα ως πρὸς τὸ πρότυπο γέννησής τους» (σ. 16). Ὡστόσο, δημιουργεῖ κάποια ἀνησυχία τὸ γεγονός ὅτι, εἰδικότερα στὶς ἀναλυτικότερες ἐπεξεργασίες καὶ ἀπόπειρες συσχετίσεων, δὲν διαφαίνεται πουθενά, ἔστω καὶ ὡς ὑπόθεση, ἡ ἀνάγκη νὰ ἀναζητηθοῦν διαφοροποιήσεις μέσα στὸν χρόνο στοὺς μηχανισμοὺς δημιουργίας τῶν ἐξάρσεων καὶ τῶν κρίσεων. Δὲν εἶμαι σὲ θέση νὰ γνωρίζω, ἔτσι πρόχειρα, πῶς θὰ μποροῦσε νὰ «ρωτήσῃ» κανεὶς μὲ ἄλλο τρόπο τοὺς ἀριθμοὺς, ἐφόσον εἶχε τέτοιες ἀνάγκες. Ὑποψιάζομαι, ὅμως, ὅτι ἡ ἐντύπωση αὐτῆς τῆς στατικότητας δὲν εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ κάποιες ἀξιωματικές προτάσεις ποὺ ἐπιχειροῦν στὴν εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου νὰ δώσουν τὸ γενικὸ πλαίσιο τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας τοῦ 19ου αἰώνα.

Πρόκειται γιὰ ἓνα πλαίσιο γενικὰ ἀρνητικό, τὸ πλαίσιο, θὰ ἔλεγα, μιᾶς συνολικῆς ἀποτυχίας καὶ ἀναποτελεσματικότητας. Ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία τοῦ 19ου αἰώνα, λέγεται, «εἶχε σαφῶς προκαπιταλιστικὸ χαρακτήρα» (σ. 11, 96). τὸ πλεόνασμά της «ἐπενδύθηκε στὸν τριτογενή τομέα ἢ στὶς καλλιέργειες ἢ χρησιμοποιήθηκε ἀντιπαραγωγικὰ σὲ κερδοσκοπία, ἀποθησαύριση καὶ ἐπιδεικτικὴ κατανάλωση» (σ. 38). ἡ Ἀθήνα ἦταν μιὰ ἀντιπαραγωγικὴ πόλη καὶ οἱ κάτοικοί της «ζοῦν παρασιτικά» (σ. 137). καὶ ἄλλα πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Πιστεύω ὅτι οἱ προτάσεις αὐτὲς ἀπηχοῦν παλαιότερες ἀπόψεις τῆς ἐλληνικῆς ιστοριογραφίας, ποὺ κινδυνεύουν νὰ γίνουν στερεότυπα καὶ ποὺ σήμερα πιὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ διορθώσουμε. Ὁ καπιταλισμὸς δὲν γεννήθηκε μὲ τὴ βιομηχανία καὶ ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία βρίσκεται στὴν τροχιά τοῦ ἐμπορικοῦ καπιταλισμοῦ ἀρκετὰ νωρίς, καὶ μάλιστα μὲ ἁλματώδεις ρυθμοὺς ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ἔσπασαν οἱ παλαιές, θεσμικοῦ τύπου, θηλιές μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ ἐθνικοῦ κράτους. Τὸ πλεόνασμά της μετατράπηκε καὶ σὲ νέες καλλιέργειες, καὶ σὲ νέες πόλεις, καὶ σὲ νέες ἐπιχειρήσεις, καὶ σὲ καράβια, καὶ σὲ τράπεζες, καὶ σὲ ἀσφαλιστικές ἐταιρεῖες καὶ σὲ βιομηχανίες-βιοτεχνίες. Ἡ Ἀθήνα στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ 19ου αἰώνα παράγει (χτίζει) ... τὸν ἑαυτὸ της καὶ ἐξελίσσεται σὲ σημαντικὸ κέντρο τῆς μικρῆς καταναλωτικῆς βιοτεχνίας. Ὅσο γιὰ τὴν «ἐπιδεικτικὴ κατανάλωση», τὰ λιγοστὰ ἀθηναϊκὰ μέγαλα μοιάζουν μὲ παράγκες μπροστὰ στὰ παλάτια ποὺ χτίστηκαν στὴν «καπιταλιστικὴ» Εὐρώπη τοῦ 19ου αἰώνα... Κάποιες δευτερεύουσες προτάσεις, ὅπως γιὰ τὴν ὑπερτροφία τοῦ δημόσιου τομέα καὶ τὴν «ἀντιπαραγωγικὴ χρήση» τῶν κρατικῶν δανείων (σ. 45) ἐκκρεμεῖ πάντοτε νὰ ἐπαληθευθοῦν μὲ ἀκριβέστερες μετρήσεις.

Μὲ δυὸ λόγια, ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία ἄλλαξε σημαντικὰ στὸ διάστημα ποὺ ἐξετάζεται στὴ μελέτη καὶ τὸ πῶς ἀποτυπώνονται οἱ ἄλλαγες αὐτὲς στὰ οἰκονομετρικὰ «καρδιογραφήματά» της παραμένει ἐρώτημα ἀνοιχτό. Εἶναι πάντως ἀνακουφιστικὸ τὸ ὅτι, ἂν οἱ προσεγγίσεις ἐνδεχομένως προσδιορίστηκαν ἀπὸ τὶς παραπάνω ἀξιωματικές προτάσεις, τὸ ἴδιο τὸ διάβημα τοῦ Π. Πετράκη ὅπως καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς μελέτης φαίνεται νὰ τὶς ὑπερβαίνουν. Γιατί, ὅσον ἀφορᾷ τὸ διάβημα, τί νόημα θὰ εἶχε νὰ συζητᾷ κανεὶς γιὰ τὶς καθυστε-

ρήσεις προεξοφλήσεων μιᾶς τράπεζας, ἓνα μέγεθος δηλαδή πού ἐξ ὀρίσμου ἀφορᾷ τὸν καπιταλιστικὸ «ὄροφο» τῆς οἰκονομίας, ἂν εἶχε νὰ κάνει μὲ οἰκονομία «σαφῶς προκαπιταλιστικοῦ χαρακτήρα»; Καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἀποτελέσματα, στὴν ἴδια προφανή ἀντίφαση μὲ τὸ γενικὸ πλαίσιο βρίσκεται καὶ ἡ διαπίστωση ὅτι «ὁ οἰκονομικὸς χῶρος τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας χαρακτηρίζοταν ἀπὸ ἀξιόλογες δυνατότητες οἰκονομικῆς ἐπικοινωνίας» (σ. 170). Εὐτυχῶς, τὰ πορίσματα τῆς μελέτης διατηροῦν τὴν αὐτοτέλειά τους σὲ σχέση μὲ τίς ἀρχικὲς παραδοχὲς καὶ ὁ μελετητὴς τὰ «διαβάζει» χωρὶς προκαταλήψεις.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ

Speros Vryonis, *The Turkish State and History. Clio meets the Grey Wolf*, Institute for Balkan Studies αρ. 237, Θεσσαλονίκη 1991, 131 σ.

Δεν θα ἦταν ἴσως υπερβολὴ νὰ ισχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι, τους δύο τελευταίους αἰῶνες, ἡ συμπαθὴς Κλειώ υπῆρξε ἡ πλέον πολυπαθὴς, ἀλλὰ καὶ πολυέραςτος, μούσα. Πόλεμοι καὶ επαναστάσεις ἐγίναν στο ὄνομά της, ἐνέπνευσε πολιτικὲς προπαγάνδες καὶ τροφοδότησε προεκλογικὲς εκστρατείες, ἐγίνε κόμικ, λαϊκὸ ἀνάγνωσμα, κινηματογραφικὸ ἔργο καὶ τηλεοπτικὴ σειρά, ἀπέκτησε ἀκαδημαϊκοὺς υπηρέτες καὶ ερασιτέχνες εραστές. Στις περισσότερες περιπτώσεις ἐμπλέχτηκε, δίχως ἄλλο, ἐξαιτίας των πολλῶν ερασιτεχνῶν φανατικῶν οπαδῶν της ἀλλὰ καὶ γιατί πολὺ συχνά κλήθηκε νὰ γίνεῖ θεραπαινίδα της πολιτικῆς.

Τὸ βιβλίο τοῦ Σπ. Βρυώνη «Τὸ Τουρκικὸ Κράτος καὶ ἡ Ἱστορία. Ἡ Κλειώ συναντᾷ τὸν Γκρίζο Λύκο» περιγράφει μὲ λεπτὴ εἰρωνεία καὶ μὲ τὰ ἐπιστημονικὰ ὅπλα τοῦ επαγγελματία ἱστορικοῦ κάποιες ἀπ' αὐτὲς τις περιπτώσεις της μούσας της ἱστορίας: δύο ἐπισκέψεις της στὴν Τουρκία —μία μὲ τὸν Κεμάλ καὶ μία μὲ τὸν Οἰζάλ— καὶ μία τρίτη ἐπίσκεψή της στὶς Ἠνωμένες Πολιτείες, ὅπου συγκεκριμένα συναντᾷ τὸν τούρκο πρέσβη. Οἱ ἐπισκέψεις αὐτὲς συνδέονται μὲ τίς σχέσεις που ἀναπτύσσει ὁ «Γκρίζος Λύκος» μὲ τὴν Κλειώ ἢ, ἀλλιῶς, τὸ τουρκικὸ κράτος μὲ τὴν ἱστορία ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1920-1930. Τότε, μετὰ τὴ διάλυση

